

Fort Bema w Warszawie – jako przykład zagospodarowania zabytkowego obiektu militarnego

Anna Różańska, Małgorzata Kaczyńska

Bem's Fort in Warsaw as an Example of Stocking a Historical Military Object

Wprowadzenie

Introduction

Teren Polski jest wyjątkowym pod względem liczby zlokalizowanych na nim nowożytnych fortyfikacji polskich, rosyjskich, pruskich, niemieckich, austriackich i francuskich. Stanowi swoisty skansen budowli militarnych. Dawne systemy obronne nie mają już dziś żadnego znaczenia wojskowego. Rośnie natomiast ich rola urbanistyczna, społeczna historyczna i kulturowa. Jako obiekty w większości objęte ochroną konserwatorską wymagają spójnego i efektywnego systemu ochrony. W realiach dzisiejszego miasta kompleksowa ochrona licznych i rozległych elementów twierdzy napotykać może na wiele przeszkód. Do najczęściej występujących i najtrudniejszych do rozwiązania zaliczyć można: nawarstwienia urbanistyczne zacierające dawne układy militarne i utrudnienia wynikające z możliwości odtworzenia ich przebiegu, rozległość fortyfikacji, nowe funkcje, niekorzystna forma własności (wielu właścicieli nawet jednego fortu) utrudniająca wprowadzenie form ochrony.

Jednym z licznych przykładów fortyfikacji zlokalizowanych na terenie Polski jest twierdza Warszawa. Jest to twierdza pierścieniowa, której centralną część stanowi Cytadela oraz dwa pierścienie fortów. W pierścieniu wewnętrznym znajduje się fort P-Parysów zwany też fortem Bema będący przedmiotem niniej-

szego opracowania (ryc. 1). Celem artykułu jest nakreślenie problemów ochrony dziedzictwa kulturowego związanego z twierdzą Warszawa poparte przykładem konkretnych działań w odniesieniu do fortu Bema. Jest to fort stosunkowo dobrze zachowany, przedstawiający dużą wartość zabytkową a zatem winien podlegać kompleksowej ochronie konserwatorskiej. Czy jednak sam fakt dużej wartości zabytkowej, historycznej, kulturowej i ustanowionej prawnej opieki konserwatorskiej fortu jest wystarczający do rzeczywistej jego ochrony?

Krótki zarys historii twierdzy Warszawa

A short outline of Warsaw Fortress history

Twierdza Warszawa powstała stopniowo. Najpierw, w latach 1832-1834, wybudowano Cytadelę oraz fort Śliwickiego na Pradze. W latach 1847-1865 wokół Cytadeli wzniesiono sześć fortów. Od 1883 roku rozpoczęto budowę zewnętrznego pierścienia twierdzy, który obejmował prawy i lewy brzeg miasta, wznosząc fort A oraz forty numerowane od I do XIV. Trzy lata później przystąpiono do budowy wewnętrznego pierścienia twierdzy na lewym brzegu Wisły, w tym także fortu Bema [Królikowski 2002]. Kolejne lata (1889-1892) to ostatni etap rozbudowy twierdzy Warszawa.

Ryc. 1. a. Historyczny most po rekonstrukcji, b. Nowy most

Fig. 1. a. Historical bridge after reconstruction, b. New bridge

Wówczas lewobrzeżny pierścień wewnętrzny wzmocniono wałami międzyfortowymi oraz punktami oporu, zaś w pierścieniu zewnętrznym dobudowano fort Służew.

Natomiast prawobrzeżny pierścień wzmocniono budując dodatkowe punkty oporu oraz wysunięte na wschód dwa forty projektowanej linii obronnej Warszawa–Zegrze. Prawie

równoległe z ostatnimi pracami kończącymi budowę twierdzy przystąpiono do jej modernizacji i przebudowy, która rozpoczęła się w 1892 roku i trwała do końca XIX stulecia [Głuszek 2009]. Ale już w 1909 roku rosyjskie dowództwo podjęło decyzję o likwidacji twierdzy. Wsadzano urządzenia obronne w fortach, a prawobrzeżną linię twierdzy systematycznie rozbierano. W 1915 roku Rosjanie opuścili Warszawę pozostawiając fortyfikacje w dużej mierze zdewastowane. W okresie międzywojennym obiektom twierdzy Warszawa przypisano różne funkcje, ale wszystkie należały do jednego właściciela – Skarbu Państwa reprezentowanego przez Magistrat. Tereny zniszczonych fortów przeznaczono pod zabudowę mieszkaniową, na niektórych założono parki miejskie, w forcie Bema i Czerniaków zlokalizowano fabrykę amunicji, w innych przedsiębiorstwa handlowe, a w forcie Mokotów radiostację [Głuszek 2009]. Dla potrzeb rozwijającego się miasta wykorzystano także drogi dawnej twierdzy. Ich przebieg niewiele został zmieniony, natomiast część dróg fortecznych poszerzono i zmodernizowano ich nawierzchnię. W system komunikacji miejskiej włączono drogi dośrodkowe – promienne, do których zaliczyć należy między innymi ulice: Marymoncką, Powązkowską, Górczewską, Grójecką, Puławską, Czerniakowską, Radymińską czy Modlińską. Drogi rokadowe, np. Kondratowicza czy Lazurowa także umiejętnie wpisano

w urbanistykę miasta [Królikowski 2002]. W projekcie urbanistycznego rozwoju Warszawy wykorzystano także zieleni forteczną. Na terenach powojennych zaprojektowano promieniste kliny napowietrzające, wsparte na radialnym układzie zieleni fortów wewnętrznego pierścienia twierdzy Warszawa [Pałubska 2009a]. Podczas działań drugiej wojny światowej umocnienia pozostałe z dawnej twierdzy rosyjskiej, zwłaszcza jej wewnętrznego pierścienia, służyły jako punkty oparcia dla żołnierzy wrzeźnia. Po zakończeniu działań wojennych wszystkie obiekty twierdzy formalnie należały do wojska, ale niestety na skutek braku właściwego użytkowania popadały w ruinę. W latach 90. XX wieku Agencja Mienia Wojskowego rozpoczęła wyprzedaż pojedynczych obiektów twierdzy inwestorom prywatnym. Zmiany struktury własnościowej twierdzy przekreśliły odważne koncepcje wykorzystania linii pierścieni fortecznych jako osnowy miejskiego systemu zieleni, którą zaproponował Tadeusz Tołwiński na początku XX wieku w swoim projekcie regulacji urbanistyki Warszawy [Pałubska 2009a]. Skomplikowany układ własności obiektów twierdzy Warszawa oraz stosunkowo duże przekształcenia w dawnej komunikacji fortecznej i budynkach zaplecza stanowił także duży problem przy opracowywaniu projektu parku kulturowego jako formy kompleksowej ochrony twierdzy.

Ochrona konserwatorska twierdzy

Conservator's protection of Warsaw Fortress

Spośród 56 dzieł fortecznych do obecnych czasów zachowały się 33 w różnym stopniu i stanie, w tym pięć szczytkowo. W stosunkowo dobrym stanie zachowały się fortyfikacje Cytadeli oraz większość obiektów twierdzy lewobrzeżnego pierścienia. Największym zniszczeniom uległy forty na prawym brzegu miasta. Duże zmiany nastąpiły także w systemie komunikacji fortecznej. Dynamiczny rozwój miasta oraz konieczność przystosowania dróg do obowiązujących wymagań technicznych i transportowych spowodowały likwidację lub gruntowne przebudowy dróg rokadowych, dojazdowych i fortecznych [Głuszek 2009]. Ale mimo tych wszystkich zmian warszawska twierdza nadal stanowi cenny zabytek o specyficznych wartościach naukowych, historycznych, architektonicznych, przyrodniczych, krajobrazowych i kulturowych.

Do lat 70. XX wieku w praktyce konserwatorskiej obowiązywała zasada ochrony poszczególnych dzieł twierdzy bez możliwości spojrzenia na jego miejsce i rolę w całym systemie obronnym [Głuszek 2009]. Nowe możliwości ochrony twierdzy pojawiły się w latach 70. ubiegłego

wieku, gdy zniesiono cenzurę wiekową dla traktowania jako przedmiotu ochrony obiektów powstałych po 1850 roku. Jednocześnie w teorii konserwatorskiej rozszerzony został zakres ochrony na obiekty techniki powojennej czy przemysłowej. Rozszerzeniu uległo także pojęcie przedmiotu ochrony od zabytku do dziedzictwa kulturowego i krajobrazu kulturowego. Większą wagę przywiązywać zaczęto także do ochrony prawnej w ramach dokumentów planistycznych sporządzanych na różnych szczeblach planowania przestrzennego. Prawna ochrona twierdzy Warszawa możliwa była dopiero w 2000 roku. Uchwała Rady Miasta (Uchwała nr XX/203/2000) nakładała na warszawskie gminy obowiązek objęcia ochroną fortyfikacji twierdzy przy sporządzaniu miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Uchwała ta nie dawała możliwości prowadzenia jednolitej i spójnej polityki rozwoju przestrzennego miasta, a kwestie ochrony fortyfikacji pozostawiała do decyzji władz gmin. Dwa lata później uchwała ta przestała obowiązywać ze względu na zmianę ustroju miasta, a nowego dokumentu w tym zakresie nie wypracowano [Pałubska 2009b].

Obecnie twierdza Warszawa podlega ochronie prawnej według zapisów ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 roku na podstawie wpisu do rejestru zabytków, poprzez ustalenie ochrony w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego

oraz poprzez utworzenie parku kulturowego. Aktualnie w rejestrze Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków znajduje się Cytadela, 11 fortów, 10 fragmentów zespołów koszarowych lub magazynowych. Skuteczna planistyczna ochrona twierdzy nie jest możliwa ze względu na niewielkie pokrycie miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego obszaru Warszawy. Obowiązujące plany pokrywają zaledwie 12% terenów zakwalifikowanych do ochrony w granicach projektowanego parku kulturowego, 30% to plany w przygotowaniu, natomiast 58% terenów nie posiada obowiązujących planów miejscowych. Dla pozostałych terenów obowiązują zapisy w Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego m.st. Warszawy z 2006 roku. Ustalenia w Studium określają całościowo politykę przestrzenną miasta w od-

niesieniu do koncepcji utworzenia parku kulturowego na obszarach dawnej twierdzy rosyjskiej [Pałubska 2009b]. Wypracowana w końcu lat 90. XX wieku koncepcja ochrony obiektów twierdzy przewidywała nadanie im funkcji ekstensywnych usług rekreacji, kultury czy taniej bazy noclegowej. Próba utworzenia systemu rekreacyjno-usługowego oraz zielonego pierścienia na bazie dawnej twierdzy Warszawa wymagało większego zainteresowania ze strony władz administracyjnych miasta. Niestety jedynie władze Bemowa i Żoliborza prowadziły działania zmierzające do przejęcia obiektów [Molski 2009]. Agencja Mienia Wojskowego, będąca wówczas właścicielem twierdzy wykorzystała tę sytuację i wyprzedawała pojedyncze obiekty prywatnym inwestorom mając w tym zakresie dużą swobodę [Różańska, Rybak 2007; Pałubska

2009b]. Niestety, tak prowadzona kilkanaście lat temu polityka w odniesieniu do twierdzy Warszawa w dużym stopniu determinuje dzisiejsze uwarunkowania prowadzenia kompleksowej jej ochrony. Skomplikowana struktura własnościowa, wtórne podziały własnościowe oraz zapisy w miejscowym planie znacznie ograniczają skoordynowanie działań konserwatorskich i kompleksową ochronę twierdzy [Molski 2009].

Fort Bema

Bem's Fort

Położony jest w dzisiejszej dzielnicy Bemowo między ulicami Powązkowską a Obrońców Tobruku. Pierwotnie nazwany fort P-Parysów zmienił nazwę na fort Bema w okresie międzywojennym. Fort ten jest jedną z budowli wewnętrznego pierścienia dawnej twierdzy Warszawa. Powstał jako fort artyleryjski, a jego zadaniem była obrona północno-zachodniego odcinka twierdzy oraz funkcja magazynowa. Do naszych czasów przetrwały wszystkie budowle fortu prócz północnej poterny, natomiast wał forteczny został częściowo zniwelowany i przekształcony. Fort Bema jest dziś jednym z najlepiej zachowanych obiektów twierdzy.

Tereny fortu Bema w projektowanym parku kulturowym są określone jako Zespół Powązkowski [Pałubska 2009b]. Grunty, na których leży fort Bema, w większości są wła-

Ryc. 2. Armata jako element militarny

Fig. 2. Cannon as a military element

Ryc. 3. Różne formy aktywności

Fig. 3. Various activities

snością miasta lub skarbu państwa natomiast charakter władania nimi jest dość zróżnicowany. Teren fortu w obrębie wału w całości należy do miasta stołecznego Warszawy. Bardziej skomplikowana jest struktura własności gruntów otuliny fortu czyli dawnej jego esplanady. Poszczególne działki należą do Skarbu Państwa (i jest ich najwięcej), miasta stołecznego Warszawy, dzielnicy Warszawa Bemowo i jedna działka jest własnością parafii rzymskokatolickiej. Natomiast podmiotów władających, bądź będących wieczystym użytkownikiem jest znacznie więcej. Są to między innymi Wojskowe Zakłady Lotnicze, Zarząd Dróg Miejskich, Polski Związek Działkowców oraz wiele korporacji developerskich [strona intern.]. Tak skomplikowana struktura władania terenem sprawia, że nie jest możliwe wypracowanie spójnej koncepcji ochrony konserwatorskiej dla tej części fortu Bema, co owocuje dużym zróżnicowaniem zagospodarowania tego terenu, wykazującym we fragmentach cechy bałaganu przestrzennego.

Przyjęty przez władze dzielnicy Bemowo projekt zagospodarowania fortu Bema, w obrębie fosy i wału fortecznego, wpisują się w ogólne zasady tworzenia parku kulturowego na obszarze dawnej rosyjskiej twierdzy. Fort ma pełnić funkcję centrum rekreacyjno-wypoczynkowego. Funkcja ta częściowo realizowana jest także w otulinie fortu, gdzie zlokalizowano korty tenisowe i duży plac zabaw dla dzieci. Do fortu

prowadzą trzy wejścia przez mostki poprowadzone nad fosą wypełnioną wodą. Jeden z nich jest rekonstrukcją mostu historycznego, natomiast dwa pozostałe są elementami nowymi, pozwalającymi dogodnie wejść na teren fortu od strony osiedli mieszkaniowych (ryc. 2). Zachowana wojskowa architektura oraz częściowo tylko zmienione wały forteczne nadają temu miejscu specyficzny charakter, w którym czuje się ducha przeszłości. Militarny charakter obiektu starano się podkreślić wprowadzając na wały forteczne dwie armaty (ryc. 3). W obrębie fortu wprowadzono jedynie niewielkie zmiany, które dotyczyły przede wszystkim dostosowania jego terenu do pełnienia nowej funkcji rekreacyjno-wypoczynkowej. Oczyszczono fosę i wypełniono ją na całej długości wodą. Wzdłuż fosy, po zewnętrznym jej zarysie, poprowadzono utwardzone (kostką betonową) ścieżki spacerowe, które wyposażono

Ryc. 4. Fragmenty fortu Bema

Fig. 4. A part of Bem's Fort

w ławki, kosze na śmieci oraz latarnie. Pozostałe drogi na terenie fortu są ziemne utwardzone lub gruntowe. Ich przebieg wydaje się być spontaniczny, nie planowany, powstały na skutek swobodnego użytkowania tego terenu. Jedynie alejka biegnąca wokół wewnętrznego brzegu fosy nosi cechy celowo zaprojektowanej. Urozmaicony przebieg nasypów fortecznych, duże zróżnicowanie ich wysokości, swobodnie prowadzone ścieżki oraz pokrycie roślinne zbliżone do naturalnego, sprawiają że użytkownicy czują się tu swobodnie i prowadzą różne formy aktywności fizycznej czy wypoczynku biernego. Fort jest miejscem chętnie odwiedzanym przez matki z dziećmi oraz osoby starsze, które preferują łatwo dostępne miejsca biernego wypoczynku. Z biernej aktywności korzystają także wędkarze łowiąc ryby w fosie. Aktywny wypoczynek dorosłych, młodzieży oraz starszych dzieci skupia się przede wszystkim na wałach fortu, gdzie można jeździć na rowerze, „wspinać” się na koronę wału, uprawiać biegi, a zimą zjeżdżać na sankach czy biegówkach (ryc. 4). Niewielka ingerencja w forcie i oszczędnie wprowadzona nowa infrastruktura przystosowująca go do pełnienia funkcji rekreacyjno-wypoczynkowej pozwoliła zachować jego pierwotny charakter militarny oraz walory przyrodnicze (ryc. 5). Warto nadmienić, że obszar fortu leży na dawnych terenach potencjalnej roślinności zbiorowiska grądowego (Tilio-Carpinetum) i kontynentalnego

boru mieszanego (Pino-Quercetum), które istniały tu jeszcze w połowie XIX wieku. Wraz z budową obiektów militarnych i późniejszym rozwojem miasta szata roślinna tego obszaru uległa degradacji [Sudnik-Wójcicka 1987]. Obecna roślinność fortu jest wynikiem działalności człowieka i jej skład gatunkowy znacznie odbiega od typowych gatunków zbiorowisk potencjalnych. Jednak przy nasilającej się presji urbanizacji jest cenna i należy ją chronić [Dzięciołowski i inni 2007].

Podsumowanie

Conclusion

Twierdza Warszawa niezaprzeczalnie stanowi istotny obiekt militarnego budownictwa o dużym znaczeniu historycznym i kulturowym. Gdy przestała być obiektem militarnym, wydaje się że stanowiła dla właścicieli niechcianą spuściznę. Wprawdzie wyznaczano jej nowe funkcje, niektóre nawet o znaczeniu miastotwórczym (koncepcja T. Tołwińskiego oparcia systemu zieleni Warszawy na pierścieniowym układzie twierdzy), to dopiero w 2000 roku podjęto kroki zabezpieczające ją od dewastacji i podjęto próby kompleksowej jej ochrony. Jednak nawarstwienia przestrzennych przekształceń obiektów twierdzy, skomplikowany system własności oraz długi okres niespójnej polityki w odniesieniu zarówno do poszczególnych elementów twierdzy jak

i do całego układu fortyfikacyjnego, dziś stanowią poważne utrudnienia dla właściwej ochrony konserwatorskiej. Proponowane zapisy, zgodnie z obowiązującą ustawą w niektórych przypadkach pozostają jedynie jako teoretyczne, których w rzeczywistości nie można zrealizować. Tak jest choćby z zapisem dotyczącym ochrony twierdzy poprzez wpis do miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. Proponowany projekt utworzenia parku kulturowego nie do końca spełnia istotę tej formy ochrony konserwatorskiej. Przede wszystkim brak w nim połączenia w jeden system wszystkich zachowanych i podlegających ochronie elementów twierdzy. Obecne uwarunkowania własnościowe oraz przekształcenia urbanistyczne uniemożliwiają utworzenie układu spinającego wszystkie chronione obiekty twierdzy, co powoduje że ma ona charakter wyspowy a nie płaski. Przykład fortu Bema ukazuje także pewne niedociągnięcia w ochronie. Wprawdzie władze dzielnicy konsekwentnie dążyły do uregulowania spraw własnościowych terenu fortu, opracowania projektu zagospodarowania i jego realizację, to sukces jest niepełny. Zagospodarowanie terenu fortu należy uznać za dobry przykład ukazujący, że wcale nie trzeba przeznaczać pokaźnych środków ani wprowadzać wyszukanych elementów wyposażenia aby skutecznie chronić obiekt i utrzymać jego genius loci. Natomiast brak opieki konserwatorskiej i ochronnej bu-

dowli militarnych znajdujących się na terenie fortu, które stanowią bardzo ważny jego element jest czynnikiem negatywnym i dużym uszczerbkiem dla pozytywnego kreowania wizerunku zabytkowego fortu.

Fotografie wykonały autorki.

Photographs made by authors.

Anna Różańska, Małgorzata Kaczyńska
Katedra Sztuki Krajobrazu,
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
w Warszawie
Landscape Art Department,
Warsaw University of Life Sciences –SGGW

Literatura

1. Dzięciołowski R., Janyszek S., Szubert A., 2007, *Fortyfikacje oczami przyrodnika. Jak chronić to co cenne?* [w:] A. Wilkaniec, M. Wichrowski (red.) *Fortyfikacje w przestrzeni miasta*, Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu, Poznań, s. 113-119.
2. Głuszek C., 2009, *Fortyfikacje twierdzy Warszawa jako przedmiot ochrony konserwatorskiej, wartości zabytkowe* [w:] K. Pałubska (red.) *Zespół XIX-wiecznych fortyfikacji. Twierdza Warszawa*. Miasto Stołeczne Warszawa, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków, Warszawa, s. 11-15.
3. Królikowski L., 2002, *Twierdza Warszawa*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa.
4. Molski P., 2009, *O idei utworzenia parku kulturowego zespołu XIX-wiecznych fortyfikacji twierdzy*

Warszawa [w:] K. Pałubska (red.) *Zespół XIX-wiecznych fortyfikacji. Twierdza Warszawa*. Miasto Stołeczne Warszawa, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków, Warszawa, s. 9-10.

5. Pałubska K., 2009a, *Funkcjonowanie systemu fortyfikacyjnego twierdzy Warszawa w strukturach miejskich* [w:] K. Pałubska (red.) *Zespół XIX-wiecznych fortyfikacji. Twierdza Warszawa*. Miasto Stołeczne Warszawa, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków, Warszawa, s. 17-21.

6. Pałubska K., 2009b, *Dotychczasowe działania zmierzające do utworzenia parku kulturowego zespołu XIX-wiecznych fortyfikacji twierdzy Warszawa* [w:] K. Pałubska (red.) *Zespół XIX-wiecznych fortyfikacji. Twierdza Warszawa*. Miasto Stołeczne Warszawa, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków, Warszawa, s. 23-30.

7. Różańska A., Rybak K., 2007, *Twierdza Warszawa, Twierdza Poznań – rola fortyfikacji w kształtowaniu zieleni miejskiej* [w:] A. Wilkaniec, M. Wichrowski (red.) *Fortyfikacje w przestrzeni miasta*, Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu, Poznań, s. 164-170.

8. Sudnik-Wójcicka B., 1987, *Flora miasta Warszawy i jej przemiany w ciągu XIX i XX wieku*, cz. 1. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

9. http://www.twierdzawarszawa.pl/twierdzawarszawa_katalog.php, dostęp maj 2011.